

Maria Less-Duk

ZMIANY W ZAKRESIE REKCJI NARZĘDNIKOWEJ CZASOWNIKÓW
W HISTORII JĘZYKA POLSKIEGO

Celem tego artykułu jest opis przekształcania się dopełnień narzędnikowych w przyimkowe w historii języka polskiego.

Proces przekształcania się konstrukcji kazualnych w przyimkowe jest jednym z ważniejszych ogniw ogólnej tendencji zdążania języków indoeuropejskich do analityzmu. Tendencja ta przejawia się w redukcji końcówek fleksyjnych, zastępowanych u rzeczowników przez przyimki, a u czasowników przez zaimki osobowe, a także w stosowaniu struktur opisowych, jak np. opisowego stopniowania przymiotników i przysłówków, czy konstrukcji odwyrażeniowych typu *praca na rzesz mieście*.

Na zagadnienie zastępstwa konstrukcji narzędnikowych przez wyrażenia przyimkowe zwracano już uwagę w niektórych publikacjach, lecz badania te dotyczyły bądź tylko pewnych funkcji narzędnika, bądź ograniczały się tylko do współczesności. Jan Łoś¹ w swojej pracy zwraca przede wszystkim uwagę na wymarże konstrukcje z narzędnikiem narzędzia i towarzysza, szczegółowo opisując różnorodne odcienie znaczeniowe tego przypadku. Zagadnienie wypierania narzędnika przez formy analityczne traktuje marginesowo. Krystyna Pisarkowa² zajmuje się opisem różnorodnych rodzajów określeń predykatywnych we współczesnym języku polskim, wspominając o zastępowaniu dopełnienia orzekającego przez wyrażenia przyimkowe. Natomiast Danuta Buttler³ omawia szeroko wypieranie do-

¹ J. Ł o ś, *Funkcje narzędnika w języku polskim*, Kraków 1904, s. 24-26.

² K. P i s a r k o w a, *Predykatywność określeń w polskim zdaniu*, Wrocław 1965, s. 102-104.

³ D. B u t t l e r, *Innowacje składniowe współczesnej polszczyzny (walencja wyrazów)*, Warszawa 1976, s. 177-184.

pełnienia sprawcy i dopełnienia orzekającego przez struktury przyimkowe w dzisiejszej polszczyźnie. Zdaniem autorki narzędnikowe dopełnienie sprawcy i dopełnienia orzekające używane są obecnie tylko w niewielkim zakresie; znacznie częściej występują na ich miejscu konstrukcje przyimkowe.

Dopełnienie narzędnikowe ulega przekształceniom w formy przyimkowe w dużym zakresie. Proces ten obejmuje następujące rodzaje związków:

- 1) dopełnienie przedmiotowe,
- 2) dopełnienie czynnika pomocniczego,
- 3) dopełnienie sprawcy,
- 4) dopełnienie orzekające.

I. DOPEŁNIENIE PRZEDMIOTOWE

1. Dopełnienie po czasownikach o znaczeniu 'ubrać się'

Narzędnik po czasownikach oznaczających ogólnie 'ubrać się' występuje w języku polskim do czasów współczesnych. Jest on stopniowo wypierany przez wyrażenie przyimkowe *w + B*. Oto przykłady syntetycznych konstrukcji:

XIV-XV w.: *oblekł sie jest gospodzin m o c q pfl 92, 1, Albo ośoite wyszli obeżrzed człowieka miękkim o d z i e n i e m odzianego? Rozm 191, Atakesz dauid obleczon bił s t o ł ę lryanę BZ 137 a, w. 22; XVI w.:* *nalyeszy człowyeka [...] szolthym p l a s z c z e m przyodzianego HistAlex 438, Czyła wasze chwałyebnym o d z y e n y m przybyeraczye. HistAlex 406, Bo każdy stan zacniejszy gdy się c n o t q stroi, RejŻyw 54, wiara ma być naga, c n o t a m i ubrana, RejŻwier II 216, Tam było widać [...] ławy krętnym b l u s z c z e m przyodzia- ne. KochDz II 46; XVII w.:* *Oto męż s z a t a m i lnianymi przyodziany chodzi nad wodami JurTrag 79, Idzie żelazem i s t r a c h e m odziany KochPGoff I 145, Niech naostatek d z w o n e m się odzieje - KochPGoff I 229; XVIII w.:* *[Axiothea] s u k n i q mężką przyodziana słuchała nauk Platona, KarpDz IV 186, [człowiek] łwiq się s k ó r q przyodziewa. KarpDz IV 208; XIX w.:* *Wyrośnij k o r q odziany. SłowDz VII 56, Szła otulona c h u s t q, RodzMac 126, S k ó r a m i byście się jeszcze odziewali! KraszKról 40.*

Wyrażenie przyimkowe *w + B* pojawia się już od czasów najdawniejszych w omawianych związkach. Przykłady:

XIV-XV w.: *Nieprzyjaciele jego oblekę we sromotę* Pfl 131, 9, *Zatym dauid obleczon bił w rucho byale.* BZ 137 a, w. 17; XVI w.: *Ktorzy się w takie odzyczenie ubierają.* RejPost 8 v., *Jaco obleczona jest panna euffratya w odzyczenie zakonne* ŻywEuf 193.

W wieku XX wyrażenie przyimkowe *w + B* wykazuje dużą ekspansywność. Wyłącznie rząd przyimkowy mają następujące czasowniki: *odziać się w co*, *oblec w co*, *ubierać się w co*, *ubrać kogo w co*⁴, dawniej używane z narzędnikiem. Oto przykłady: *Odziano go w przydługi płaszcz* SPP s. v. *odziać*, *Oblec kogoś w kosszulę* SPP s. v. *oblec*, *Była ubrana czysto w szare odzienie* ŻerSyż 68, *Ubierała się tylko w wełny* Głowac 168.

Natomiast oboczna rekcja przyimkowa i bezprzyimkowa spotykana jest w następujących konstrukcjach: *owinąć kogo w co* || *o czym*, *okutać kogo w co* || *o czym*, *stroić kogo czym* || *w co*, *otulić kogo czym* || *w co*. Przykłady: *Staś owinął ją we własne ubranie* SienkPust 247, *Owinęła się szale* ŻerPrzed 208, *Stroić pokój kwiatami* || *w kwiaty* SPP s. v. *stroić*, *Agnieszka otuliła się płaszczem* BrObyw 320, *chłopiec otulił psa w koc* PaukWiat 218, *Dziecko okutała w długi płaszcz* || *płaszczem*, SPP s. v. *okutać*.

2. Dopełnienie po czasownikach oznaczających stany uczuciowe

Dopełnienie narzędnikowe po czasownikach oznaczających stany uczuciowe typu *cieszyć się życiem*, *wzruszyć się widokiem* jest konstrukcją występującą w polszczyźnie w szerokim zakresie. Mimo że w związkach tego typu zachodzi możliwość interpretowania ich jako przyczynowych, to zaliczam je do dopełnieńowych z powodu występującej tu rekcji czasownikowej⁵. Oto przykłady bezprzyimkowych konstrukcji:

XVI w.: *każdy, odszczepińcem będąc szydzi królm i.* Orzech-

⁴ Czasownik *ubrać* w znaczeniu 'udekorować' rządzi nadal narzędnikiem, np. *ubrać choinkę zabawkami, sałę - girlandami*.

⁵ A. He in z w pracy *System przypadkowy języka polskiego* (Kraków 1965 s. 106-107) dopuszcza traktowanie tych konstrukcji bądź jako dopełnieniowych bądź jako okolicznikowych.

Diał 16, Krystus z martwych wstaniem się cieszył GrzegRóż 57, Powiedasz też iż dziś ludzie tym żartują sobie RejŻyw 68, Cieszą się przedniejszemi straszniemi szkodami RejŻyw 24; XVII w.: Kiedy się księża swarzą, że się tym lud nie pomału gorzy Gdac 133, [pies] się jednym z tych rzemiośi kontentował Ostror 74, Cieszą się upatrzeniem domowego brzegu Morszt 57, niechby myślistwem jeden drugiego nie obrażał BroszPr 33; XVIII w.: Daje się tym widokiem wzruszyć prałat baczny WęgOrg 14, Wzgardził dawną prostotą KrasSat 171, List WPana [...] lubo mię zasmuca wiadomością oddalenia NarKor 102, Ja zaś tym w szyszkim wzgardziłem ujechawszy do Królewca. ZałKor 529, Cieszą się sławą ojczyzny KonPis I 165; XIX w.: Niech widokiem tym ohydę Moje oczy... SłowDz IX 65, Martwię się tym bardzo NorWPis VIII 96, baba wzruszyła ją dobrocią RodzMac 118, zasmuciła się tą wiadomością PrusLal II 69.

Wyrażenie przyimkowe z + D jest ekspansywne w wypieraniu tego typu związków. Wkracza ono do szeregu konstrukcji narzędnikowych, często i tam, gdzie dziś wyłączna jest składnia bezprzyimkowa, np.: gorzyć się z czego (dziś: gorzyć się czym), kontentować się z czego (dziś: kontentować się czym), smuć się z czego (dziś: smuć się czym). Przykłady: XVI w.: zasmucili się bardzo z onego co się stało RejPost 246 r., A wszekosz wyecz theysze sz twego powyędany nycz są nyeszmuzą HistAlex 203; XVII w.: Jak mucha się szczycisz z smakow JurTrag 52, ów szydził z onej jego przygody CoNow 87, Z czego się cieszysz, o Tankredzie? KochPGoff II 53; XVIII w.: że się bardzo gorzą z jego in peius odmiany ZałKor 400, Horacjusz szydzi z owego poety Ludzie 312, W Nieświerzcu dosyć kontenci z edukacji młodzieży. NarKor 32; XIX w.: A mówiłam, że oni z biednych chłopków szydzą. SłowDz VII 81, pewno ucieszysz się z mojej pomysłności NorWPis VIII 136, Nie zrozumiał, że zakpiła z niego OrzeszMarta 172.

Współcześnie większość czasowników oznaczających stany uczuciowe łączy się tylko z narzędnikiem, np.: chlubić się, gorzyć się, gryźć się, imponować, brzydzić się, kontentować się, chełpić się, smuć się, martwić się, zadowolić się, złościć się, żenować się, zachwycać się, wzruszyć się (kim, czym), np.: Imponował nam postawą ideową KoźZam 40, lubił chełpić się osiągnięciami w pracy BrObyw 176, na wycieczce zachwycał się przyrodą górską PaukWiatt 69.

Wyłącznie rekcję przyimkową mają następujące czasowniki: *szydzic*, *żartować*, *drwić*, *kpić*, *dworować* (z kogo, z czego), np.: *Wyraził żartował sobie z niej* Głowac 167, *pewno z pana zadziwił* Gordon 62, *Kpił sobie ze zwyczajów panujących w re-dakcji* BrObyw 306. Oboczna składnia przyimkowa i bezprzyimkowa właściwa jest następującym konstrukcjom: *cieszyć się czym || z czego*, *szczyć się czym || z czego*, *radować się czym || || z czego*, np.: *Szczuka ucieszył się sąsiedstwem Kali-ckiego* Andrż 175, *Anna ucieszyła się z tego spotkania* Kor-koz 136, *Szczyć się wyrobieniem harcerskim* KoźZam 26, *Szczyć się ze swoich zbiorów* BrObyw 28.

II. DOPEŁNIENIE CZYNNIKA POMOCNICZEGO

Dopełnienie czynnika pomocniczego wyrażone narzędnikiem ozna-cza przedmiot, który służy do wykonania jakiejś czynności jako narzędzie (*rębać drzewo siekierą*) lub materiał (*przykryć stół suk-nem*)⁶. W podstawie związku z takim dopełnieniem występują głównie czasowniki przechodnie czynnościowe, rzadko nieprzechod-nie, w określniku natomiast - rzeczowniki nieosobowe (*orać pole koniem*, *kroić chleb nożem*) albo rzadziej rzeczowniki oso-bowe (dawne: *posłać listy posłami*, *pracować chłopem*). Do XVIII w. włącznie dopełnienie to wyrażane było zarówno rze-czownikami osobowymi, jak i nieosobowymi; od XIX w. kształtuje się norma współczesna - czynnik pomocniczy może być wyrażony tyl-ko rzeczownikami nieosobowymi w narzędniku. Oto przykłady synte-tycznych konstrukcji do XVIII w. włącznie:

XIV-XV w.: *Jako adam nasłowni dzen slistem nasłolistwo prayał [...]* y m n q to oswadczal. WielkRot I 373, *swathczimi, yzse* Sagnew rambył l u c z m i swimi budowanu drzewo ZapSand 148, *Koos dwye sszczye [...]* poslał posły swogymy BZ 20 a, w. 1; XVI w.: *A nie dba śadny, [...]* aby temu żywotowi w czym folgował, aby mu sie przedłużył jed-no, jako jakim karwem albo grubym osłem, tak im ustawicznie robi Rejżwier II 91, *Ale się tym synem fortuna ugrunтоваć nie chciała* Fortun 14, *Węc nie baranem ani wołem* Go błagaj-cie KochDz I 325; XVII w.: *Bogie m to moim świadcze, [...]* Żem

⁶ Półr. Z. K l e m e n s i e w i c z, *Zarys składni polskiej*, Warszawa 1961, s. 44.

oi ja nie pragnęła tytułu carskiego FraszMiesz 25, Kiedy psi satyją z długiego próżnowania, źle n i m i pracować Ostror 53, Oni tylko T a t a r a m i a branaami [wojują] których [...] akomodują do wojny PasPam 348, Niemcy dawali im dobre słowa, ale się to okazało dobrym w o d z e m Pas Pam 116, Książę Wiśniowiecki swymi l u d z m i Zamość osadził SobList 30; XVIII w.: Elbląg wzięła Moskwa zabrawszy regiment nieboszczyka Denoffa i amunicyją, k t ó r y m i nas teraz wojuje. ZałKor 168, Ten chłop także swoim p a r o b k i e m i swoim b y d ł e m wszystko oparwia StaszDzien 60, on l u d z m i swoimi z Sadowa kopę dębów sprowadził. NarKor 436, mało na tem, że c h ł o p e m jak b y d ł e c i e m pracujemy Leszcz 102, kopę sośniny [...] na brzeg zawiezie, do czego i [...] l u d z m i otyckimi dopomóc może. NarKor 436.

Po XVIII w. wychodzą z użycia konstrukcje z dopełnieniem czynnika pomocniczego wyrażone rzeczownikiem osobowym typu pracować c h ł o p e m. W XIX i XX w. możliwy w tej funkcji jest tylko rzeczownik nieosobowy. Przykłady: Hrabie c i a ł e m swym zakrywa MickDzP IV 260, piersi czyste uderzają d ł o n i ą NorwPis VIII 70, Mea i Kali obładowali o w o c a m i konie SienkW pust 198; XX w.: Bazgrała o ł ó w k i e m na wpół czytelnie DąbNoce V 56, Alek odłupał s c y z o r y k i e m trochę kory Andrż 148, o b c e g a m i wyciągnął z drzewi gwoździe Korkoz 24.

Na zwężenie zakresu użycia narzędnika wpłynęły szerszące się od czasów najdawniejszych formy przyimkowe. Do XVII w. włącznie pojawia się często w tej funkcji wyrażenie przyimkowe przez + B, od XVIII w. wkraczają w użycie wtórne przyimki za pomocą + D, przy pomocy + D. Oto przykłady:

XV w.: przekazania [...] geszto dał pan myędzy sobę a myędzy synmi israelskimi na gorze Synay p r z e s r o k ół Moyzeszów BZ 30 a, w. 4; XVI w.: to miasto było p r z e s pracowitych l u d z i obiadłe Fortun 120, bog dał przekazania p r z e z M o y ż e s z a RejPost 120 r.; XVII w.: Srebrem dostojenstw dojdziesz prędzej niż p r z e z c n o t ę. FraszMiesz 85, wysłałem list p r z e z piątkową p o c z t ę SobList 122, Zamość osadził p r z e z swych l u d z i SobList 45; XVIII w.: p r z e z p o s t a Ń c a list ten mi doręczył ZałKor 154, Pasierb wygnał ją i wyzuł z majątku z a p o m o c ą możniejszych p r z y j a c i ó ł NarKor 364, mają oni przyjaciół, p r z y p o m o c y k t ó r y c h [...] żądaniów skutek otrzywać mogą NarKor 17; XIX w.: zamek ów był zbudowany p r z y p o m o c y W ł o c h ó w BrodzPis 45, otrzymała od przesowej list p r z e z u-

myślnego posłańca. PrusLal II 144; XX w.: *Procesy te bada się przy pomocy skomplikowanej aparatury* BrObyw 123, *Zbioru zbóż dokonuje się za pomocą maszyn* Głowac 17.

Można stwierdzić, że mimo szerzenia się form analitycznych narzędnikowe dopełnienie czynnika pomocniczego jest jedną z najbardziej rozpowszechnionych konstrukcji w dzisiejszej polszczyźnie. Zanik połączeń z rzeczownikami osobowymi typu *pracować c h ł o p e m* w niewielkim stopniu uszczuplił zakres występowania tego dopełnienia. Stało się tak dlatego, że związki z narzędnikiem osobowym były używane rzadko, ponieważ rzeczownik w roli czynnika pomocniczego mógł być zawsze zamieniony na mianownik, np.: *dał znać posłańcem* - *posłaniec dał znać*⁷.

III. DOPEŁNIENIE SPRAWCY

Narzędnikowe dopełnienie sprawcy po czasownikach w stronie biernej jest używane w języku polskim w szerokim zakresie do XVIII w. włącznie. W formie narzędnika występują zarówno rzeczowniki żywotne (*b o g i e m sławiona Maria*), jak i nieżywotne (*oto- czony t ł u m e m*). Oto materiał ilustrujący użycie dopełnienia sprawcy:

XIV-XV w.: *Bogu rodzicza dziewicza b o g e m sławena maria* Bogur 96, *Jaco Anna [...] o c z z c z e m s g y m y e n y a M i c h a ł o w a* wydana. Rot-Warec 56, *abi offyerowano bilo w a m i*. BZ 50 d, w. 17, *abroni iego spalyoni s f o g n y e m*. BZ 160 d, w. 12, *wiedzion jest Jesus n a p u s z c z e d u c h e m ś w i ę t y m* Rozm 131, *ke d y k m y e c z p r a w e m n y e m y e c z s k y m g e s t* osadzon KodŚwiet 288; XVI w.: *czythała pyszmo proroczke, czo omoye męcze pyśały d u c h e m s z w y ę t h e m* nadchneny RozmDom 10, *A dzyecię ono rosło a było utwirdzone D u c h e m ś w i ę t y m* RejPost 28 r., *thaszby wam maka była szadawna d a r y v s z e m* HistAlex 179, *Bo to w y r o k i e m s y n a B o ż e g o* iest postanowiono BazO pop 69 r.

Po XVI w. wychodzą z użycia konstrukcje, w których sprawca jest istotą żywą; w XVII i XVIII w. spotykamy już tylko dopełnienia wyrażone rzeczownikiem nieżywotnym. Przykłady:

XVII w.: *t y m c u d e m z w y c i ę ż o n y M a r y m* przestał Skarżyw 136,

⁷ Zob. t o ś, op. cit., s. 22.

Widziałem Oitars Boży w o y s k i e m bestyi obłąsany Skarżyw 55, była Rzeczypospolita barzo tumultami i rokossami domowemi zamieszana BroszPr 50, Furya rezolucyą i dwors twem była uspokojona. CoNow 32, Gdzie się to z rozumem zgodzi, żeby grób stróżów otoczony tłumem Wykraść PotDial 43; XVIII w.: nie brałbym pensji 20 tysięcy ostatnim sejmem dla biskupów smoleńskich naznaczonej NarKor 105, Handle w kraju oale upadły, [...] s d z i e r s t w a m i partykularnych kupcom obrzydzone KonPis I 276, Xiądz [...] zaskoczony nocą schronił się do jednej Pagody; KarpDz IV 373.

W XIX i XX w. narzędnikowe dopełnienie sprawcy występuje rzadziej niż w dawnej polszczyźnie. Oto przykłady:

XIX w.: Wierzymy [...] w łanouch żywotów, które [...] są ewangelicą dowiedzione. SłowDz XIV 196, tym widokiem zaskoczony, nie mógł przemówić NorWPis VIII 162, Stanęli na szczycie wagórsa, zasłonięci [...] walącym się murem PrusLal II 191; XX w.: Patrzył na salę, jasno oświetloną wielkimi oknami. ReymZiem I 19, weszła do pokoju zalanego światłem BroByw 402, oddech miał przesycony zapachem czosnku Korkoz 7.

Proces wypierania narzędnika sprawcy przez konstrukcje analityczne datuje się od czasów najdawniejszych. Do końca XVIII w. używane jest w tej funkcji wyrażenie przyimkowe *od + D*, od XVIII w. pojawia się nowe, silnie ekspansywne wyrażenie przyimkowe przez *+ B*.

Wyrażenie przyimkowe *od + D* w najstarszej polszczyźnie służy przede wszystkim do zastępowania dopełnienia sprawcy wyrażonego rzeczownikiem żywotnym, natomiast od XVI w. pojawia się często w związkach z rzeczownikiem nieżywotnym. Oto przykłady konstrukcji analitycznych do końca XVIII w.:

XIV-XV w.: Ale ia postawon ieam crol o d n e g o nasyon gorze Pfl 2, 5, Był czlowyeyk poslany o d b o g a ZesZam 285; XVI w.: yest-lyby kto o d g r z e c h u był w szomnyenyu gryzon ModKon 151, był srogo karan o d b o g a ŻywAm 230, Tyman [...] o d w s z e c h l y u d z i p o s p o l i c y e i e s t c h w a l o n NamRoz 431; XVII w.: Tam o d w s z y, s t k i e g o w o y s k a p o Ź d a n y, [...] przyimował witanie. KochPGoff II 219, Nakoniec o d ż o n y s w e j s z l a c h e t n e j j e s t a m u t n y m p o g r z e b e m u c c z o n y FraszMiesz 17; XVIII w.: wolność [...] jest to dar najdroższy, dany człowiekowi o d B o g a, Leszcz 9, jeśli chcesz być o d k o b i e t k o c h a n y m, Nie kochaj nigdy NiemcPow 77.

Wyrażenie przyimkowe *przez + B* w funkcji dopełnienia sprawcy wchodzi w użycie dopiero w wieku XVIII. Charakteryzuje się dużą ekspansywnością w zastępowaniu narzędnika, a także wypiera w końcu XIX w. synonimiczne wyrażenie przyimkowe *od + D*. Oto przykłady:

XVIII w.: *Obligował się uprawdzać sojuszem p r z e z J M P. Działyńskie go zawartym car ZałKor 587, Te piękności [...] Wolą być p r z e z ościcieli roje otaczane NiemCPow 67, św. Minat [...] p r z e z D e c y u s z a był umęczony StaszDzien 87;*

XIX w.: *napiwszy się wina Cahors p r z e z g o s p o d a r z a dostarczonego, poszliśmy spać KrasList 31, mąż nie jest p r z e z n i k kochany KraszKról 323; XX w.:* *nie był dotychczas opłakiwany p r z e z n i k o g o ReymZiem I 208, koleżanka została zabita p r z e z n a p a s t n i k a Gordon 116.*

Obecnie wyrażenie przyimkowe *przez + B* jest bardzo ekspansywne w zastępowaniu konstrukcji, w których sprawca jest przedmiotem, np.: *otoczony czym || p r z e z c o, szarty czym || p r z e z c o, zaskoczony czym || p r z e z c o, owiany czym || || p r z e z c o, ogrzany czym || p r z e z c o, . zwalony czym || || p r z e z c o, spowodowany czym || p r z e z c o, potwierdzony czym || p r z e z c o, itp. Przykłady: te eksperymenty zostały potwierdzone badaniami TrybL 1980, nr 143, s. 4, Jest to prawda potwierdzona p r z e z badania naukowe TrybL 1980, nr 250, s. 5, Zaskoczony zmieszaniem dziewczyny, uśmiecnął się BrObyw 226, zaskoczeni p r z e z burzę schronili się do bramy BrObyw 200.*

Jak twierdzi D. Buttler⁸, wszędzie tam, gdzie konstrukcje z dopełnieniem sprawcy mają znaczenie agentywne (w szerokim znaczeniu tego słowa), coraz częściej używane jest wyrażenie przyimkowe *przez + B*, np.: *ciało kobiety było rankiem wyrzucone p r z e z r z e k ę Gordon 112. Natomiast narzędnik utrzymuje się w konstrukcjach, w których mowa jest o ogólnym bodźcu, o przyczynie czynności lub stanu, np.: był zmieszany w i d o k i e m dziewczyny Korkoz 29, Agnieszka jest przynębiona tą w i a d o m o ś c i ą Korkoz 47.*

⁸ B u t t l e r, op. cit., s. 178.

IV. DOPEŁNIENIE ORZEKAJĄCE

Narzędnikowe dopełnienie orzekające jest konstrukcją używaną w języku polskim od czasów najdawniejszych po współczesność. Występuje ono po czasownikach przechodnich oznaczających nazywanie, przeistaczanie i przemienianie typu *mianować kogoś królem*, *przezywać kogoś płaksą* oraz po czasownikach nieprzechodnich typu *umrzeć więzieniem*, *obudzić się królem*⁹. Narzędnikowe dopełnienie orzekające wiąże się bądź z podmiotem zdania (*ona umarła panną*), bądź z jego dopełnieniem (*widział go dzieckiem*). Rozpatrywana konstrukcja łączy w sobie funkcje dopełnienia i orzecznika, gdyż formalnie różni się od związku orzecznikowego typu *on jest przyjacielem* tym, że łącznikowi odpowiada pełnoznaczny czasownik, np.: *on nazywa cię przyjacielem*. Przejawem tego synkretyzmu funkcji jest możliwość występowania w narzędniku formy przymiotnikowej (*czułem się niezdrowym*), co w innych rodzajach dopełnień jest wykluczone. W języku polskim obserwuje się stopniowe zwięzanie zakresu użycia narzędnikowego dopełnienia orzekającego wskutek ekspansji form przyimkowych. Oto przykłady syntetycznych konstrukcji:

XV w.: [Kayn] *bidlył z by egem nawschot sluncza* BZ 3 c, w. 2, *Potem wszitek lyud iudzski vstawyl Oziasha [...]* *królem* BZ 148 b, w. 21-22, *Ale syna nemiley przizna p i r w o r o d z o n i m* BZ 79 d, w. 19; XVI w.: *Kiedy jej kazano Jozefa pojść o b l u b i e n c e m* RozmDom 36, *mysmy Boga nie mieli O y c e m*, GrzegRoż 33, *Boga będą mieli m ś c i c i e l e m* BazO pop 38 r., *Panie, jako barzo błędzą, którzy Cię n i e d b a ł y m s q d z a* KochDz II 35, *Nieprzyjacielem Cię mają, którzy fałszem narabiają* KochDz I 326; XVII w.: *towarzyszka [...]* *chciała się udać m q d r q d i a ł o g ł o w a* FraszMiesz 120, *to go wieki wielkim sobie kupią nieprzyjacielem* SobList 105, *Biskup [...]* *k a p ł a n e m* poświęcił starszego Faustyna Skarżyw 138, *Jam w ten czas p o s ł e m* nawiedził Francją KochPGoff I 91, [wąż] *naypierwey chciał się pokazać T e o l o g i e m* LubRozm 1, s. 21; XVIII w.: *Dziękuję, że mię WMPan s u k c e s o r e m* chcesz obrad ZałKor 75,

⁹ P i s a r k o w a, op. cit., s. 95.

Kurfirst [...] przeszłego królem pruskim ukoronował się roku KonPis I 250, mając go domownikiem, poznałem w nim zdatność do tego urzędu NarKor 314, Otóż ów nasz T. któregośmy znali przez lat dwadzieścia generałem. TremList I 200, z mojej skromności osądzi mnie nieśmiałym TremList I 45; XIX w.: Sądziła potrzebny prosić ją o przychyłność SłowDz XIII 184, Królem go chłopów mianujęm BrodzPis 39, Czasu nie masz ogłosić mnie panem KrasIryd 108, Królem oię powitam. SłowDz VII 100, nieradam ją widzieć wdową OrzeszMarta 16, niech dumnie nie ogłasza się panem RodzMac 53.

W XX w. narzędnikowe dopełnienie orzekające występuje stacsunkowo rzadko. Pojawia się ono po nielicznych czasownikach nieprzechodnich typu: okazać się, wydawać się, czuć się, budzić się, umierać (kim, czym) i przechodnich typu: zrobić, uczynić, mianować, przeswadać, nazwać, ogłosić, pamiętać, znać, wybrać, wyobrazić (kogo - kim, czym), np.: Przesesem samorządu wybraliśmy Andrzeja KoźZam 73, niedawno został mianowany profesorem Chorom 208, Wreszcie Paweł poczuł się zwycięzcą BrObyw 236.

Znacznie częstsze są obecnie analityczne dopełnienia orzekające. Występują one w formie wyrażen przyimkowych na + B, za + B oraz w strukturach z elementem jako : jako + M, jako + B¹⁰.

Wyrażenie przyimkowe na + B jest ekspansywne w wypieraniu narzędnika po czasownikach o znaczeniu ogólnym 'przeznaczyć kogoś do pełnienia jakiejś funkcji', np.: wybrać kogo na przewodniczącego, wyznaczyć kogo na dowódcę, powołać kogo na dyrektora, wytypować kogo na kierownika, wykształcić kogo na inżyniera itp. Oto przykłady: Andrzeja powołano na przewodniczącego zebrania KoźZam 201, wykształciła go przecież na inżyniera Gordon 62, czy jego właśnie wybiorą na króla? Krawcz 189.

Natomiast wyrażenie przyimkowe za + B wypiera narzędnik po czasownikach oznaczających 'uznać, osądzić, ogłosić'. Przykłady: Uważali go za przyswoitego człowieka Andrż 74, zdaje się, że go poczytują za zdrajcę KoźZam 186, Uchodzę za bardzo przystojnego blondyna Chorom 6.

Najbardziej ekspansywne w wypieraniu narzędnikowego dopełnienia orzekającego są analityczne struktury jako + M, jako + B. Oto

¹⁰ Zob. B u t t l e r, op. cit., s. 180-184.

przykłady: *ten obóz zapamiętałem sobie jako przyjemniejszy od poprzedniego. Koźłam 25, Smiatek został okrzyknięty jako bezbośnik Krawcz 73, przedstawił ich jako dobrych dziennikarzy BrObyw 89.*

Tendencja do zastępowania narzędnikowego dopełnienia orzekającego ma w języku polskim długą tradycję. Już od XVI w. spotyka się struktury analityczne *za + B*, *jako + M*, *jako + B*. Przykłady:

XVI w.: *temu cię za żonę przyznają KochDz II 171, syna [...] obrał za dziedzica królestwa Fortun 51, Jako posłowie króla cypryjskiego do Anglijej byli posłani. Fortun 158, ród mię wszelki I świat wyzna jako wielki. KochDz I 391:*
XVII w.: *Któż by cię miał za wielkiego gońca? Morsz 190, to kazanie ofiarował mi tedy jako upominek Gdac 125, przodek ich służył jako woźnica TrepLib 29.*

Z powyższych rozważań wynika, że w polszczyźnie obserwuje się stopniowy wzrost dopełnień wyrażonych formami przyimkowymi w miejscu dopełnień narzędnikowych. Jest to proces bardzo powolny, sięgający genezą epoki przedpiśmiennej i trwający do czasów współczesnych. W najdawniejszej polszczyźnie liczba dopełnień analitycznych była niewielka. Występowały one głównie w związkach z czasownikami jednostkowymi i w zestawieniu z obocznymi dopełnieniami kazualnymi stanowiły ilość znikomą. Z biegiem czasu coraz więcej czasowników wyzbywa się rekcji kazualnej, przybierając formy przyimkowe. Ten ilościowy wzrost dopełnień analitycznych dokonuje się w sposób powolny, a w wielu wypadkach obserwować można długowieczne współwystępowanie form syntetycznych i analitycznych.

Na podstawie przebadanego materiału widać wyraźnie, że w procesie ilościowego wzrostu dopełnień analitycznych przełomowy był wiek XVIII. W tym okresie pojawiło się szereg nowych, silnie ekspansywnych wyrażen przyimkowych, takich jak *przez + B* w funkcji dopełnienia sprawcy, czy wyrażen *przy pomocy + D*, *za pomocą + D* w funkcji dopełnienia czynnika pomocniczego, a także wyszło z użycia wiele dopełnień kazualnych, jak np. narzędnikowe dopełnienie czynnika pomocniczego wyrażone rzeczownikiem osobowym typu *pracować o hłope m*. Od XVIII w. po czasy obecne obserwuje się znaczne nasilenie ekspansji form przyimkowych w związki z dopełnieniem syntetycznym w przeciwieństwie do okresu wcześniejszego.

Obserwowany proces wzrostu dopełnień analitycznych jest wynikiem ciągle zachodzącej w języku syntaktyzacji konstrukcji składniowych, włączania w zakres działania rekcji coraz to nowych wyrażen przyimkowych, których funkcją prymarną jest pełnienie roli okoliczników.

Podstawową przyczynę tego procesu stanowi większa wyrazistość konstrukcji przyimkowych w porównaniu z wielofunkcyjnymi, semantycznie niesprecyzowanymi konstrukcjami kazualnymi.

Oprócz tej przyczyny decydującą rolę w powstawaniu dopełnień analitycznych odgrywa analogia, przejawiająca się jako pewnego rodzaju zwrototwórstwo. Wystarczy, aby w języku istniała pewna liczba konstrukcji z synonimicznymi czasownikami o identycznej rekcji, żeby na ich wzór powstawały nowe związki.

WYKAZ CYTOWANYCH ŹRÓDEŁ I OBJAŚNIENIA SKRÓTÓW

- Andrz - J. Andrzejewski, *Popiół i diament*, Warszawa 1962.
- Baz0 pop - A. F. Modrzejewski, *O poprawie Rzeczypospolitej*, przekład C. Bazylika z r. 1577, Warszawa 1953.
- Bogur - *Bogurodzica*, Wrocław 1962.
- Br0byw - K. Brandys, *Obywatele*, Warszawa 1955.
- BrodzPls - K. Brodziński, *Pisma estetyczno-krytyczne*, t. I, Wrocław 1964.
- BroszPr - *Trzy broszury prawne z r. 1607 i 1612*, Kraków 1893.
- BZ - *Biblia królowej Zofii (szarospatacka)*, Wrocław 1965-1971.
- Chorom - M. Choromański, *W rzecz wstąpić*, Poznań 1973.
- CoNow - *Co nowego. Zbiór anegdot polskich z r. 1650*, Kraków 1903.
- DąbNoce - M. Dąbrowska, *Noce i dnie*, t. I-V, Warszawa 1963.
- Fortun - *Fortunat*, Kraków 1920.
- FraszMiesz - *Polska fraszka mieszczańska*, Kraków 1948.
- Gdac - A. Gdacjus, *Wybór pism*, Warszawa 1969.
- Głowac - J. Głowacki, *Testament królowej Nefertite*, Warszawa 1971.
- Gordon - B. Gordon, *Ulica Bliska*, Katowice 1960.
- GrzegRoż - Grzegorz Paweł z Brzezina, *O różnicach te-
raźniejszych*, Wrocław 1954.
- HistAlex - *Historia Aleksandra w tłumaczeniu L. Bonieckiego*, "Prace Filologiczne" 1914, t. 9.

- JurUtw - J. J u r k o w s k i, *Utwory panegiryczne i satyryczne*, Kraków 1968.
- KarpDz - *Dzieła Franciszka Karpińskiego wierszem i prozą*, Warszawa 1806.
- KochDz - J. K o c h a n o w s k i, *Dzieła polskie*, t. I, II, Warszawa 1967.
- KochPGoff - *Goffred abo Jeruzalem wyzwolona Torquata Tassa przekładania P. Kochanowskiego*, t. I, II, Kraków 1902-1903.
- KodŚwięt - *Kodeks Świetosławów*, "Archiwum Komisji Prawniczej" 1895, III, s. 221-334.
- KonPis - S. K o n a r s k i, *Pisma wybrane*, t. I, Warszawa 1955.
- Korkoz - K. Korkozowicz, *Będę zamordowana*, Warszawa 1970.
- KoźZam - K. K o ź n i e w s k i, *Zamknięte koła*, Warszawa 1965.
- KrasIryd - Z. K. a s i ń s k i, *Irydion*, Wrocław 1967.
- KrasList - Z. K r a s i ń s k i, *Listy do ojca*, Warszawa 1963.
- KrasSat - I. K r a s i c k i, *Satyry i listy*, Wrocław 1958.
- KraszKról - J. I. K r a s z e w s k i, *Król chłopów*, Warszawa 1956.
- Krawcz - A. K r a w c z u k, *Kleopatra*, Wrocław 1972.
- KurZap - W. K u r a s z k i e w i c z, A. W o l f f, *Zapiski i rotty polskie XV-XVI wieku z ksiąg sądowych ziemi warszawskiej*, Kraków 1950.
- Leszcz - S. L e s z c z y ń s k i, *Głos wolny, wolność ubezpieczający*, Kraków 1858.
- LubRozm - S. H. L u b o m i r s k i, *Rozmowy Artaxessa y Ewandra*, Warszawa 1694.
- Ludzie - *Ludzie Oświecenia o języku i stylu*, t. I, Warszawa 1958.
- MicDzP - A. M i c k i e w i c z, *Dzieła poetyckie*, t. I-IV, Warszawa 1965.
- ModKon - *Modlitewnik siostry Konstancyi z r. 1527*, "Sprawozdania Komisji Językowej AU" 1884, t. III, s. 73-185.
- Morszt - J. A. M o r s z t y n, *Wybór poezji*, Warszawa 1963.
- NamRoz - *Namowy rozliczne z r. 1527*, "Prace Filologiczne" 1907, t. VI, s. 423-474.
- NarKor - *Korespondencja Adama Naruszevicza 1762-1796*, Wrocław 1959.
- NiemcPow - J. U. N i e m c e w i c z, *Powrót posła*, Wrocław 1959.
- NorwPis - C. K. N o r w i d, *Pisma*, t. IV, VIII, Warszawa 1937.
- OrzechDiał - *Polskie dialogi polityczne*, Kraków 1919.
- OrzeszMarta - E. O r z e s z k o w a, *Marta*, Warszawa 1967.

- Ostror - J. O s t r o r ó g, *Myślistwo z ogary, [w:] O myślistwie, koniach i psach łowczych ksiąg pięcioro z lat 1584-1690*, Kraków 1914.
- PasPam - J. Ch. P a s e k, *Pamiętniki*, Kraków 1929.
- PauWiat - E. P a u k s z t a, *Wiatrołomy*, Warszawa 1962.
- Pfl - *Psalterz floriański łacińsko-polsko-niemiecki*, Lwów 1939.
- PotDial - W. P o t o c k i, *Dialog o zmartwychwstaniu pańskim*, Poznań 1949.
- PrusLal - B. P r u s, *Lalka*, t. I, II, Warszawa 1959.
- RejPost - M. R e j, *Postylla*, cz. II, Wrocław 1965.
- RejZwier - M. R e j, *Żwierciadło*, t. II, Kraków 1914.
- RejŻyw - M. R e j, *Żywoł Józefa z pokolenia żydowskiego*, Kraków 1889.
- ReymZiem - W. S. R e y m o n t, *Ziemia obiecana*, t. I, II, Warszawa 1977.
- RodzMac - M. R o d z i e w i c z ó w n a, *Macierz*, Kraków 1957.
- RotWarec - *Nieznane średniowieczne rotę przysięg wareckie z lat 1419-1480*, "Archiwum Komisji Prawniczej" 1907, t. VIII, s. 43-59.
- Rozm - *Rozmyślanie o żywocie Pana Jezusa*, Kraków 1907.
- RozmDom - *Rozmyślania dominikańskie*, t. I, Wrocław 1965.
- SienKw pust - H. S i e n k i e w i c z, *W pustyni i w puszczy*, Warszawa 1958.
- SkarŻyw - P. S k a r g a, *Żywoty świętych starego i nowego zakonu*, cz. I, Kraków 1615.
- SłowDz - J. S ł o w a c k i, *Dzieła*, t. VII, IX, XIII, XIV, Wrocław 1959.
- SobList - J. S o b i e s k i, *Listy do Marysieńki*, Warszawa 1962.
- SPP - *Słownik poprawnej polszczyzny*, red. W. Doroszewski, Warszawa 1973.
- StaszDzien - *Dziennik podróży S t a n i s ł a w a S t a s z i c a*, Kraków 1931.
- Supl - *Supliki chłopskie XVIII wieku*, Warszawa 1954.
- TremList - S. T r e m b e c k i, *Listy*, t. I, Wrocław 1954.
- TrepLib - W. N. T r e p k a, *Liber generationis plebanorum*, Wrocław 1963.
- TrybL - *Dziennik "Trybuna Ludu"* 1980.
- WęgOrg - T. K. W e g i e r s k i, *Organy*, Warszawa 1956.
- WielkRot - *Wielkopolskie rotę sądowe XIV-XV wieku*, t. I, II, Poznań 1959.
- ZałKor - J. A. Z a ł u s k i, *Korespondencja*, Wrocław 1967.
- ZapSand - *Zapiski sądowe województwa sandomierskiego z lat 1395-1444*, "Archiwum Komisji Prawniczej" 1907, t. VIII.
- ZesZam - *Zespól ewangelijny Biblioteki ord. Zamoyskich*, "Prace Filologiczne" 1928, t. XIII.

- ŻerPrzed - S. Ż e r o m s k i, *Przedwiośnie*, Warszawa 1964.
 ŻerSyz - S. Ż e r o m s k i, *Syzyfowe prace*, Warszawa 1962.
 ŻywAm - *Żywot ojca Amandusa*, "Sprawozdania Komisji Językowej AU" 1884,
 t. III, s. 198-332.
 ŻywEuf - *Żywot ś. Eufraksysi*, "Prace Filologiczne" 1891, t. III, s. 181-
 -280.

Zakład Języka Polskiego
 Instytutu Filologii Polskiej
 WSP w Częstochowie

Maria Lesz-Duk

CHANGES IN THE INSTRUMENTATIVE RECTION OF VERBS IN THE HISTORY OF THE POLISH LANGUAGE

The aim of the paper has been to describe the process of transformation of instrumentative complements into prepositional phrases in the course of historical change of the Polish language. The process has covered:

- 1) objective complements of the type *dostać coś p o s a g i e m* (now: *dostać w p o s a g u*), *odziać się p ł a s z c z e m* (now: *odziać się w p ł a s z c z*);
- 2) Instrumental agent complements of the type *pracować c h ł o p e m* (now: *pracować p r z y p o m o c y c h ł o p a*), *skosić żyto k o m - b a j n e m* (now: preferably: *skosić żyto z a p o m o c ą k o m - b a j n u*);
- 3) authorship complements of the type *b o g i e m s ł a w i o n a M a r i a* (now: *p r z e z b o g a s ł a w i o n a M a r i a*);
- 4) predicative complements of the type *widzieć kogoś n a u c z y c i e - l e m* (now: *wiedzieć kogoś j a k o n a u c z y c i e l a*).